

D. Callebaut

DE TOPOGRAFISCHE GROEI VAN AALST OF HOE EEN ZELHOF EEN GEBASTIONEERDE STAD WERD

1. Inleiding

De historische binnenstad van Aalst strekt zich voor het grootste gedeelte langs de linkeroever van de Dender uit (fig. 1). De stadskern ontwikkelde zich op de noordoostelijke uitloper van een leemrug, aan de rand van een alluviale zone. Zo

Fig. 1. Situatiekaart.

mondt ten noorden van het site de Siesegembeek in de Dender uit, terwijl ten oosten en gedeeltelijk ook ten zuiden Denderalluvium voorkomt. De Osbroek, waar het stadspark ligt, is trouwens nog een toponiem dat aan die drassige bodems herinnert.

Aan de stadsontwikkeling van Aalst werden reeds diverse publikaties gewijd⁽¹⁾. Opvallend hierbij is dat de historische topografie van de stad nog niet bestudeerd werd vanuit een gezamenlijk, kritisch onderzoek van de archivalia én de grafische documenten. Die laatste bron bevat nochtans een schat aan informatie, zoals op de tentoonstelling „*Aalst in kaart, beeld en prent*” kon worden vastgesteld⁽²⁾. Aan dit materiaal werden onlangs archeologische gegevens toegevoegd door het onderzoek dat de Nationale Dienst voor Opgravingen met medewerking van het Stadsbestuur van Aalst, tijdens de maanden juli-september 1982, in het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal ondernam⁽³⁾. Een nieuwe verklaring van de topografische ontwikkeling van Aalst drong zich dan ook op. Dit huldeboek leek ons hiertoe het passend kader. Het thema van onderhavig artikel beantwoordt immers aan twee belangstellingspunten van Dr. H. Roosens. Zo betoonde hij een diepgaande interesse voor de studie van de Karolingische villae en stimuleerde hij het onderzoek van het middeleeuwse versterkingswezen, een fenomeen dat hij in een ruime, archeologische en historische context wenste geprojecteerd te zien. Nu ligt juist een Karolingisch domeingoed aan de basis van de Aalsterse stadsontwikkeling, terwijl Aalst zelf, als versterkte stad en met een burcht, een bijzondere plaats innam in de oostgrensverdediging van het graafschap Vlaanderen.

2. De voorgeschiedenis van de binnenstad

De oudste sporen van menselijke aanwezigheid binnen het territorium waarin Aalst zich zou ontwikkelen, zijn een 35 silexvoorwerpen aangetroffen tijdens de opgravingen in het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal⁽⁴⁾. De plaats paalt aan de linkeroever van de oude Dender en zou tot de kiemcel van de latere stad uitgroeien (fig. 2, A; fig. 3, I, A; fig. 5-6, 1). De vuurstenen artefacten zaten in een

¹ F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *Geschiedenis der stad Aalst*, I, Gent, 1873, 77-159. — A. VAN DER HEYDEN, *Geschiedenis der stad Aalst. Oorsprong en naam der stad*, I, Aalst, 1945. — PETRUS VAN NUFFEL, *De voormalige omvang der stad Aalst*, Gent, 1918. — F. COURTEAUX, Proeve tot verklaring der wordingsgeschiedenis van Aalst, *Het Land van Aalst* V, 1953, 190-196. — ID., Het Oud-Gasthuis wordt hersteld (1242-1899), *Het Land van Aalst* XII, 1960, 58-76.

² J. DAUWE, K. HEIREMAN, K. BAERT en I. DE VOS, *Aalst in kaart, beeld en prent*. Catalogoog, Aalst, 1976.

³ D. CALLEBAUT, *Het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal te Aalst*, in *Conspectus MCMLXXXII*, *Arch. Belg.* 253 (in druk).

⁴ J. VAN MOERKERKE, *Epipaleolithicum onder het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal te Aalst*, in *Conspectus MCMLXXXII*, *Arch. Belg.* 253 (in druk).

glauconiethoudende zandige laag en mogen wellicht tot het Epipaleolithicum gerekend worden. Er zijn aanwijzingen dat de silex ter plaatse bewerkt werd. Andere prehistorische vondsten — met uitzondering van misschien enkele Gallicische munten (cf. *infra*) — zijn ons binnen het latere stadsgebied niet bekend.

Wat de Romeinse periode betreft, wordt melding gemaakt van een *amfora*, die men in 1864 tijdens het bouwen van een sluis en een brug over de Dender aantrof⁽⁵⁾. Verder zouden vlg. Petrus Van Nuffel in de Kerkhofstraat, „voor eenige jaren, bij het leggen van goten, wapens, Gallische munten en medaliën van Vespasianus en Diocletianus opgedolven” zijn⁽⁶⁾. Tijdens het archeologisch onderzoek in het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal werden fragmenten van tegulae en imbrices gevonden. De stukken kunnen van een Romeins site afkomstig zijn, maar zeker is het niet. Dit dakpantype bleef immers niet alleen tijdens de Karolingische periode in gebruik⁽⁷⁾, maar wordt zelfs nog in laat-XIIde-eeuwse contexten aangetroffen⁽⁸⁾.

Naar aanleiding van die spaarzame vondsten komt de vraag ter sprake of Aalst al dan niet langs een Romeinse baan ligt. Er is nl. de verbinding Boulogne-Keulen, die tussen Kortrijk en Tienen een secundair traject kent dat over Velzeke, Asse en Elewijt loopt. Waar de Romeinse baan de Dender oversteekt, is echter onzeker. Twee plaatsen worden aangeduid: Aalst⁽⁹⁾ en Hofstade⁽¹⁰⁾. In die laatste gemeente werden Romeinse gebouwrusten opgegraven⁽¹¹⁾. M. Rogge maakte een terreinstudie van het Gallo-Romeinse wegennet tussen Schelde en Dender en kon het wegverloop vanuit Velzeke tot Erpe gedetailleerd vastleggen⁽¹²⁾. Verderop blijft het tracé echter hypothetisch. Oorspronkelijk opteerde hij voor een aansluiting naar Hofstade, maar in een latere studie achtte hij ook een verloop naar

⁵ TH. JUSTE, Notice sur les accroissements du Musée royal d'antiquités, d'armures et d'artillerie en 1864 et 1865, *Bull. Comm. roy. Art Archéol.* V, 1866, 30.

⁶ PETRUS VAN NUFFEL, *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst met sagen en vertellingen*, Aalst, 1914-1915, 269.

⁷ D. CALLEBAUT, *Het Oud Kasteel te Petegem. I. De Karolingische curtis en haar ontwikkeling tot de XIIde eeuw*, *Arch. Belg.* 237, 1981, 15-18.

⁸ K.H. ARMITAGE, J.E. PEARCE en A.G. VINCE, Exhibits at Ballots. 3. Early medieval roof tiles from London, *Antiq. Journ.* LXI, 1981, 359-361.

⁹ V. GAUCHEZ, Topographie des voies romaines de la Gaule-Belgique, *Ann. Acad. Arch. Belg.* XXXVIII, 3e s. VIII, 1882, 225-235.

¹⁰ J. MERTENS, Les routes romaines de la Belgique, *Industrie* 10, 1955, 25-26 (route 23); id. en A. DESPY-MEYER, *La Belgique à l'époque romaine, Cartes archéol. de la Belgique* 1-2, Brussel, 1968, 20, 22.

¹¹ S.J. DE LAET, De Romeinse nederzetting te Hofstade bij Aalst (Oost-Vlaanderen), *Cult. Jaarb. prov. Oost-Vlaanderen* I, 1951 (1953), 281-302.

¹² M. ROGGE, Een bijdrage tot de studie van het Gallo-Romeins wegennet in de streek tussen Schelde en Dender, *Helinium* XI, 1971, 132-134.

Aalst voor mogelijk⁽¹³⁾. Enkele bedenkingen. Indien de Denderovergang te Aalst gebeurt, kent het tracé Velzeke-Asse een veel rechtlijniger, dus korter verloop. Verder is het waarom van een uitwijking naar Hofstade ons niet direct duidelijk, vermits de aanleg van de weg in de Augusteïsche tijd gedateerd wordt⁽¹⁴⁾ — misschien was er zelfs een oudere voorloper (?)⁽¹⁵⁾ — en het site van Hofstade pas rond het midden van de Iste eeuw een aanvang neemt⁽¹⁶⁾. De rechte verbinding Velzeke-Aalst-Asse lijkt ons bijgevolg beter te verdedigen dan de omweg over Hofstade.

3. De villa Alost(a)

DE BRONNEN⁽¹⁷⁾

De oudste teksten waarin Aalst voorkomt, zijn IXde-eeuwse eigendomslijsten van de abdij van Lobbes. Het gaat vooreerst om een rond 868-869 opgestelde polyptiek waarin — zonder nadere toelichtingen — per *pagus* de plaatsen opgesomd worden, waar de abdij bezittingen had⁽¹⁸⁾. Voor de *pagus Bragbattensis* treffen we aldus *Alosta* aan⁽¹⁹⁾. Verder bestaat er een *descriptio villarum*, die ongeveer uit dezelfde tijd als het *polyptycum* dateert, maar heel wat meer gegevens verstrekt⁽²⁰⁾. „*Est in Villa quae dicitur Alost mansus indominicatus habens de terra arabili bunr...de prato bunr...Camba...Molendinum...solvens...sunt alii mansi...solvit unusquisque mod...de Lino fusa...pulos.III.ova.XII. est ibi silva ad porcous...inter omnes solvunt pro hoste solidos...et faciunt ad vineas Carros...et faciunt in Ebdomada de manuum opere dies...et de Bubus dies... Sunt ibi haistaldi...qui solvunt denr.XII.*”⁽²¹⁾ „In de villa, Alost genaamd, is er een *mansus indominicatus* die...bunders landbouwgrond bezit, ...bunders weide, een moute-rij, een molen, betalende... Er zijn andere *mansi*. Elk betaalt... maat gesponnen

¹³ M. ROGGE, Een legerplaats uit de vroeg-Romeinse tijd te Velzeke, *Hermeneus* 52, 1980, 138, fig. 5.

¹⁴ *IBID.*, 138-139.

¹⁵ A. MATTHYS, *La villa gallo-romaine de Jette*, *Arch. Belg.* 152, 1973, 35.

¹⁶ S.J. DE LAET, *o.c.*, 289.

¹⁷ Wij danken G. Berings voor zijn advies bij het verwerken van het archivalische bronnenmateriaal in dit artikel.

¹⁸ J. WARICHEZ, L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200, *Recueil de Travaux publiés par les membres des Confér. d'Hist. et de Philol.* 24, Leuven, Parijs, 1909, 180-195.

¹⁹ *IBID.*, 188.

²⁰ *ID.*, Une «*descriptio villarum*» de l'abbaye de Lobbes à l'époque carolingienne, *Bull. Comm. roy. d'Hist.* LXXVIII, 1909, 245-267.

²¹ *IBID.*, 259-260.

draad, III kippen, XII eieren. Er is daar bos voor... varkens. Alles samen betalen ze...*solidi* voor de militaire dienst en staan in voor...karren voor het wijntransport. Wekelijks zijn ze belast met...dagen karweien en...dagen ossendienst. Er zijn daar...onvrijen die XII *denarii* betalen”.

De *villa Alost* blijkt een klassiek, tweeledig uitgebaat domein te zijn, samengesteld uit een vronnhof met reserve en tenures. De houders van de *mansi* zijn verplicht tot betalingen in natura en geld, alsmede tot het leveren van landbouwherediensten en vervoerdiensten ten voordele van de reserve. Spijtig genoeg biedt de tekst bijna geen cijfergegevens.

HET DOMEINCENTRUM

Zoals in de *descriptio villarum* staat, beschikt het vronnhof over een molen: de ligging van het exploitatiecentrum van de villa dient bijgevolg langs het water gezocht. Aan de Dender grenst een stuk grond, dat in een oorkonde van 1241 met het toponiem *Zelhof* aangeduid wordt (cf. *infra*). Het gaat om het reeds bovvermelde terrein, waarop het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal opgericht werd en dat thans grotendeels door de Stedelijke Tekenenacademie en de XVIIde-eeuwse gebouwen van het Oud-Gasthuis in beslag genomen is. *Zelhof* is een Germaanse nederzettingsnaam. K. Roelandts toonde aan dat *salhof*, *selihof* de betekenis van vronnhof of *curtis* heeft, het exploitatiecentrum van een domein, waarvan de andere hoeven afhankelijk zijn⁽²²⁾. Het eerste lid van het woord, *sel*, is met *sali* in verband te brengen. *Sali* kan vlg. M. Gysseling een afgelegen herdershut betekenen of het hoofdgebouw van een vorstelijk of adellijk domein, dat in hoofdzaak uit een ruime zaal bestaat⁽²³⁾. Vooral dit laatste lijkt ons van belang. Dat een zaalgebouw in een vronnhof inderdaad een bijzondere plaats kan innemen, werd onlangs aangetoond door het onderzoek dat de Nationale Dienst voor Opgravingen uitvoerde op de koninklijke *curtis* van Petegem-bij-Oudenaarde. Het Karolingische site was opgesplitst in een begraafplaats met een houten kerkje en in een woonareaal met een *Grubenhau*s en een stenen zaal. Dit laatste gebouw maakte duidelijk het voornaamste element van de nederzetting uit. Naar het einde van IXde eeuw toe bouwde men tegen de zaal een verwarmde woonkamer en keuken aan, zodat het effect dat uit het volume van een dergelijk gebouw ressorteert, eigenlijk nog versterkt werd⁽²⁴⁾.

Vatten we de gegevens samen. Aan de buitenkant van een Dendermeander, op zowat 350 m ten zuiden van het samenvloeiingsgebied van de Siesegembeek met de Dender, ligt het *Zelhof*, een nederzetting die met een *curtis* gelijkstaat. Omdat

²² K. ROELANDTS, Sele und Heim, *Nomina Geogr. Flandrica* XI, 1965, 295-296.

²³ M. GYSSELING, Inleiding tot de toponymie vooral van Oost-Vlaanderen, *Naamkunde* 10, 1978, 14-15.

²⁴ D. CALLEBAUT, *o.c.*, 9-22, 27-29, 42.

het vronnhof van de *villa Alost* aan een water moet gelegen hebben, mogen we dan ook aannemen dat de Aalsterse *mansus indominicatus* van Lobbes en het *Zelhof* één en hetzelfde site zijn.

Tijdens de opgravingen op het terrein van het *Zelhof*, werd op de binnenkoer van het Oud-Gasthuis een goed stratigrafisch beeld van het site bekomen. We stelden er vast dat archeologische lagen waarin XIde- en XIIde-eeuwse scherven voorkomen, voorafgegaan zijn door een houtconstructie en een kleiige ophoging, die een humeuze laag met enkele beenfragmenten afdekt. Die oudste fasen bevatten geen dateerbaar materiaal. We hopen evenwel dat het dendrochronologisch onderzoek van de houtresten ons de vroegste niveaus helpt dateren, zodat we kunnen uitmaken of er nog materiële getuigenissen uit de Karolingische tijd bewaard bleven op het door bebouwing beperkte opgravingsareaal.

DE SINT-MARTINUSKERK

Op een goede 60-70 m ten westen van het Karolingische bedrijfscentrum ligt de tot in 1863, enige parochiekerk van Aalst (fig. 2, B; fig. 3, I, 1; fig. 5-6, 2). Men heeft vooropgesteld dat die kerk oorspronkelijk aan Onze-Lieve-Vrouw en later aan Sint-Martinus toegewijd was. Zoals we verder aantonen, moet die kerk echter van bij haar stichting Sint-Martinus als patroonheilige gehad hebben.

Het Sint-Martinusvocal behaalde zijn grootste successen tijdens de Merovingische en Karolingische tijd⁽²⁵⁾. Vermits de bidplaats in de onmiddellijke omgeving van de *curtis* ligt, mogen we wellicht stellen dat het hier om de oorspronkelijke domeinkerk van de *villa Alost* gaat.

Deze *ecclesia* komt niet voor in de *descriptio villarum* van de abdij van Lobbes. Het document geeft echter slechts een beschrijving van die eigendommen waarvan de opbrengsten de monniken toekwamen⁽²⁶⁾. Blijft bijgevolg de mogelijkheid dat de kerk van de abt afhankelijk was, ofwel nog een leek toebehoorde. Die laatste veronderstelling is niet onwaarschijnlijk omdat, zoals voor *villae* in verder afgelegen *pagi* als Vlaanderen en Brabant aangenomen wordt⁽²⁷⁾, de abdij van Lobbes het domein Aalst wel niet zelf zal uitgebouwd hebben, maar door dotatie aan haar patrimonium toegevoegd heeft. Trouwens, dat de kerk door een

²⁵ E. EWIG, Le culte de Saint-Martin à l'époque franque, *Rev. hist. de l'église de France* XLVII, 1961, 5-18.

²⁶ J. WARICHEZ, Une „descriptio villarum” de l'abbaye de Lobbes à l'époque carolingienne, *Bull. Comm. roy. d'Hist.* LXXVIII, 1909, 248-249.

²⁷ L. GENICOT, Donations de villae ou défrichements. Les origines du temporel de l'abbaye de Lobbes, in *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer, Recueil Trav. Hist. Phil. Univ. Louvain*, 3e série, 1946, 290-292.

leek zou gesticht zijn en niet door de abdij, laat het Sint-Martinuspatrocinium op zichzelf reeds sterk vermoeden⁽²⁸⁾.

DE OMGRACHTING VAN HET ZELHOF

Het terrein waar het *Zelhof* gelegen is, wordt omsloten door de Achterstraat (thans Onderwijsstraat) die boogvormig op de Dender uitgeeft (fig. 2, 1). Men vindt dit tracé terug op de stadszichten van o.a. J. Deventer (fig. 4, A; fig. 5, 3) en van A. Sanderus (fig. 6, 3). Een dergelijk stratenverloop laat de aanwezigheid van een gracht vermoeden. En inderdaad, toen men in april 1929 langs de Achterstraat grondwerken uitvoerde voor de schoolgebouwen van de Dames van Maria, stootte men op grachtgrond! Informant is Petrus Van Nuffel, een lokaal geschiedschrijver, die stadsarcheologische waarnemingen *avant-la-lettre* deed. In de Koornbloem van 5 juli 1936 bericht hij het volgende: „Op een diepte van 3 1/2 m vonden de werklieden blauwkleurige aarde, verrotte piketten, gras, dik riet of lisch, de aanwezigheid verradende van water, waarvan den loop een eind ver kon gevolgd worden”⁽²⁹⁾.

De ligging van die gracht is belangrijk, nl. rondom het *Zelhof*. Op een bepaald ogenblik — tijdens de politiek onrust van de IXde eeuw of later? — gaat men de Karolingische *curtis* weerbaar maken. Dezelfde situatie deed zich voor bij het koninklijke vronnhof te Petegem, waar het site, in de loop van de IXde eeuw, eveneens door een gracht beschermd werd. Die gracht is echter achtvormig en accentueert scherp de tweeledigheid van de nederzetting⁽³⁰⁾. Te Aalst neemt de omgrachting daarentegen een boogvormig tracé aan. Dit verloop is typologisch goed vergelijkbaar met de omheining omheen het *castrum* van Antwerpen. Ook daar heeft men een vooraf bewoond terrein langs de Schelde door een halfcirkelvormige omwalling afgesloten, waarbij de strook langs de rivier open bleef. De aanvang van de versterkingswerken te Antwerpen zou kort vóór 980 kunnen geplaatst worden. De omheining bestond aanvankelijk uit een gracht en aarden wal⁽³¹⁾. Of er ook te Aalst achter de gracht een wal lag, is wegens de intensieve bebouwing niet meer uit te maken.

²⁸ L. MILIS, Kerstening en kerkelijke instellingen tot circa 1070, *Alg. Geschied. Nederl.* 1, 1981, 270, 272-273. — G. BERINGS, *Een onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldegebied, vanaf het vroegste christendom tot ca. 1559*, (lic. diss. R.U.G.), 1978-1979, 90-91, 119-120.

²⁹ J. Ghysens bracht ons op de hoogte van dit bericht, waarvoor onze dank.

³⁰ D. CALLEBAUT, *o.c.*, 13, 42.

³¹ A. VERHULST, Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, *Hist. Uitg. Pro Civitate* 7, 1978, 25-27. — T. OOST, De Antwerpse burcht (836-ca. 1200/1225), in *Van nederzetting tot metropool. Archeologisch-historisch onderzoek in de Antwerpse binnenstad*, Tentoonstelling 3/12/1982 - 17/4/1983, 20-23.

Het door de Achterstraat omgeven terrein van het Aalsterse *Zelhof* is ongeveer 68,50 a groot⁽³²⁾. Het *castrum* van Antwerpen heeft daarentegen een oppervlakte van ca. 2,80 ha⁽³³⁾. Dit verschil in oppervlaktegrootte is verklaarbaar, doordat het in Aalst hoofdzakelijk om de omwalling van een bedrijfscentrum ging en er te Antwerpen een *vicus* diende beschermd te worden.

4. De stedelijke ontwikkeling van Aalst

De stadsgroei van Aalst greep in hoofdzaak langs de linkeroever van de Dender plaats. Op topografische basis onderscheiden we er drie belangrijke fasen. We duiden eerst die stadia aan en pogen vervolgens, aan de hand van historische gegevens, het geheel chronologisch te omschrijven.

FASE A. PRESTEDELIJKE NEDERZETTING

De algemene bevolkingsaan groei en de toenemende landbouwproductie die het domeincentrum niet onberoerd zullen gelaten hebben⁽³⁴⁾, de gunstige verkeersligging langs de Dender en vermoedelijk zelfs niet ver van een landweg, alsook de relatieve veiligheid van het omgrachtte vronnhof zijn zovele redenen waarom zich rond het versterkte *Zelhof* een nederzetting gevestigd heeft. De uitgestrektheid van die bewoning is, net zoals voor de latere stadsvergrotingen, door middel van grafische documenten en het huidige stratenpatroon nog goed achterhaalbaar. Het gebied rond de Sint-Martinuskerk is nl. afgezoomd door een gedeeltelijk cirkelvormige structuur, die bepaald wordt door de Volderstraat (fig. 2, 2), het schuin verloop van de Klapstraat (fig. 2, 3), het nu verdwenen Walgrachtstraatje (fig. 4, b), de Lange Zoutstraat (fig. 2, 4) en de bocht van de Molenstraat (fig. 2, 5). De verdere aansluiting bij het *Zelhof* kan uit de perceelsgrenzen afgeleid worden. Dit stratentracé, dat uitgaat op de Dender en de omwalling van de *curtis*, moet door een gracht veroorzaakt zijn (fig. 4, B): het Walgrachtstraatje is er als 't ware nog het omen van. Het omsloten gebied bedraagt — het site van het *Zelhof* niet meegerekend — ca. 5,25 ha.

De installatie van de nederzetting rondom de Sint-Martinuskerk en het vron-

³² Met behulp van stratentracés alleen kennen we uiteraard niet de reële oppervlakte van het *Zelhof* of van de latere stadsuitleggingen, want straten zijn slechts littekens van het vroegere grachtenverloop. De opgegeven cijfers slaan derhalve enkel op de grootte van het terrein dat door een bepaald stratenpatroon afgebakend wordt. Die gegevens laten ons wel toe de gestage uitbreiding van het Aalsterse woongebied concreter voor te stellen. De oppervlakteberekeningen gebeurden door M. Coppens, architect, waarvoor onze dank.

³³ F.L. GANSHOF, *Etude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au Moyen Age*, Parijs-Brussel, 1943, 17.

³⁴ R. VAN UYTVEN, *Stadsgeschiedenis in het Noorden en het Zuiden*, *Alg. Gesch. Nederl.* 2, 1982, 195.

hof wijst op een nauwe relatie met het domeincentrum (fig. 3, II, B). Hiervan getuigt trouwens ook de ligging van de oudste markt van Aalst, de Vismarkt, die zich juist tussen het *Zelhof* en de Dender in bevindt (fig. 2, C; fig. 3, II, 2; fig. 5-6, 4)⁽³⁵⁾. Aan deze nederzetting mag een prestedelijk karakter toegekend worden, niet zozeer omwille van de Vismarkt, die eerder op een lokale voorziening van levensmiddelen wijst⁽³⁶⁾, dan wel omdat de stad Aalst zich topografisch vanuit deze woonagglomeratie ontwikkeld heeft.

FASE B. EERSTE STADSUITLEG

De volgende stap in het ontwikkelingsproces van Aalst bestaat uit een terreinuitbreiding van de prestedelijke nederzetting. Het ongeveer rondvormige woonareaal met de Sint-Martinuskerk als centraal gelegen punt wordt hierbij doorbroken en in de plaats komt een min of meer rechthoekig woongebied dat aanleunt bij de Dender en afgelijnd wordt door de Molenstraat die tot de Dender doorloopt, de Lange Zoutstraat, de Hoogstraat (fig. 2, 6), het Onze-Lieve-Vrouwstraatje (fig. 2, 7) en de Sterrestraat (fig. 2, 8). Dit aaneengesloten stratenverloop verraaft opnieuw de aanwezigheid van een omgrachting, die bij de Dender aansluit (fig. 4, C). Het afgesloten terrein omvat in totaal 12,50 ha (fig. 3, II, C). Merken we op dat de gelijkenis met de Antwerpse stadsgroei opvallend is. Op bijna analoge wijze als te Aalst, leunt de eerste stadsvergroting tegen de prestedelijke nederzetting aan, die op haar beurt het *castrum* omgeeft⁽³⁷⁾.

Ten zuiden van de Sint-Martinuskerk wordt de nederzetting door de Pontstraat in twee langgestrekte zones opgesplitst (fig. 2, 9; fig. 3, II, 3). Ongetwijfeld is die straat de hoofdbaan, want ze vertrekt vanuit een oud topografisch gegeven, de kerk, ligt in de lengteas van het site en de percelen eromheen zijn haaks op haar gericht. Een dergelijke aaneengerijde verkaveling langs een hoofdstraat die parallel aan een water ligt en waarvan zich aan het uiteinde niet zelden een kerk, een hof of een burcht bevindt, kan met een handelsnederzetting in verband gebracht worden⁽³⁸⁾. Bouwpercelen die haaks op een rivier gelegen zijn, bieden immers

³⁵ Dat de oudste markt vlak naast de prestedelijke kern, in casu het omgrachte vronnhof, ligt, komt in handelsnederzettingen vaak voor. Cf. F.L. GANSHOF, *o.c.*, 28-31.

³⁶ A. VERHULST en R. DE BOCK-DOEHAERD, Nijverheid en handel, in *Alg. Gesch. Nederl.* 1, 1981, 199-200.

³⁷ G. ASAERT, De late middeleeuwen (ca. 1200 - ca. 1500), in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw. Topografische studie rond het plan van Virgilius Bononiensis 1565*, *Hist. Uitg. Pro Civitate* 7, 1978, 41-49.

³⁸ Terpen die aldus ingericht zijn, worden handelsterpen genoemd. Cf. R.H.J. KLOK, Terpen zullen ons een zorg zijn, *Groningse Volksalmanak* 1974-'75, 147, 151-153. In de Nederlandse Maasvallei zijn Vlaarding, Dordrecht, Brielle en Rotterdam voorbeelden van handelssteden met langgestrekte bebouwing langs het water. Cf. C. HOEK, Le développement des villes commerçantes autour de l'embouchure de la Meuse, jusqu'à la fin du XIIIe siècle, *Colloque d'Auxerre*, 22-9-1975.

Fig. 2. Luchtfoto van de Aalsterse binnenstad. (C Aero Survey, Sint-Niklaas). A: voormalig Onze-Lieve-Vrouwhospitaal; B: Sint-Martinuskerk; C: Vismarkt; D: Werf; E: verdwenen motte; F: Grote Markt; G: schepenhuis met belfort; 1-23: behandelde straten. In stippellijn is de gedempte, oude Denderloop aangegeven.

interessante mogelijkheden voor een aanlegkade. Zo toonde b.v. A. Verhulst voor de koopmansvestingen langs de Zuidstraat te Ieper aan dat achter de handelaarshuizen die op de Ieperleet uitgaven, stapelplaatsen stonden waar de schepen hun vracht konden lossen³⁹).

³⁹ A. VERHULST, De vroegste geschiedenis van het Sint-Maartenskapittel en het ontstaan van de stad Ieper, in *Prisma van de geschiedenis van Ieper*, Ieper, 1974, 480.

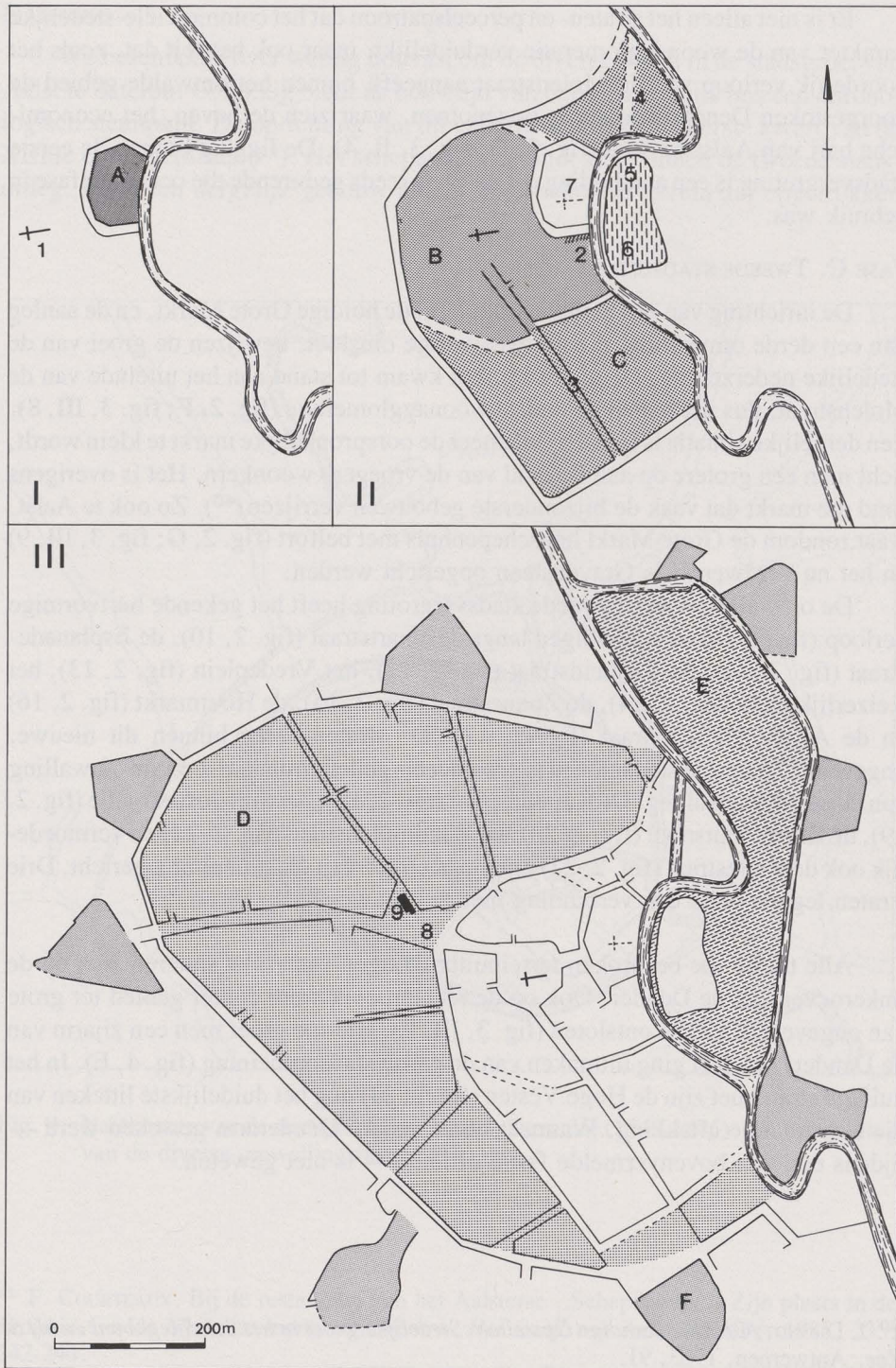

Fig. 3. De ontwikkelingsstadia in de topografische groei van Aalst. Als basiskaart werd het kadasterplan van P.C. Popp (ca. 1860) genomen.

Er is niet alleen het straten- en perceelspatroon dat het commerciële-stedelijke karakter van de woonagglomeratie verduidelijkt, maar ook het feit dat, zoals het noordelijk verloop van de Molenstraat aangeeft, binnen het omwalde gebied de doorgestoken Dendermeander is opgenomen, waar zich de haven, het economische hart van Aalst bevindt (fig. 2, D; fig. 3, II, 4). De ligging binnen de eerste stadsvergroting is een aanduiding dat de Werf reeds gedurende die occupatiefase in gebruik was.

FASE C. TWEDE STADSUITLEG

De inrichting van een nieuw marktplein, de huidige Grote Markt, en de aanleg van een derde omwalling, die de twee vorige omsloot, bewijzen de groei van de stedelijke nederzetting. De nieuwe markt kwam tot stand aan het uiteinde van de Molenstraat, dus net buiten de oudste woonagglomeratie (fig. 2, F; fig. 3, III, 8). Een dergelijke situatie is typisch: wanneer de oorspronkelijke markt te klein wordt, richt men een grotere op aan de rand van de vroegere woonkern. Het is overigens rond die markt dat vaak de bijzonderste gebouwen verrijzen⁴⁰. Zo ook te Aalst, waar rondom de Grote Markt het schepenhuis met belfort (fig. 2, G; fig. 3, III, 9) en het nu verdwenen 's Gravensteen opgericht werden.

De omwalling van de tweede stadsvergroting heeft het gekende hartvormige verloop (fig. 4, D) en is te volgen langs de Vaartstraat (fig. 2, 10), de Esplanadestraat (fig. 2, 11), de Vrijheidstraat (fig. 2, 12), het Vredeplein (fig. 2, 13), het Keizerlijk plein (fig. 2, 14), de Zonnestraat (fig. 2, 15), de Houtmarkt (fig. 2, 16) en de Alfred Nichelsstraat (fig. 2, 17). De stratenaanleg binnen dit nieuwe, ongeveer 27 ha grote stadsgebied is grotendeels gedetermineerd door de omwalling van de eerste stadsuitleg. De Kapellestraat (fig. 2, 18), het Sint-Jorisstraatje (fig. 2, 19), de Korte Zoutstraat (fig. 2, 20), de Windmolenstraat (fig. 2, 21) en vermoedelijk ook de Kattestraat (fig. 2, 22) zijn op het tracé van die omheining gericht. Drie straten leggen zelfs een verbinding met de nieuwe stadspoorten.

Alle tot nu toe besproken terreinuitbreidingen van Aalst situeren zich op de linkeroever van de Dender. Ook op de rechteroever werd echter gebied ter grote van ongeveer 10,50 ha ontsloten (fig. 3, III, E). Hiertoe groef men een zijarm van de Dender, die deel ging uitmaken van de ganse stadsomheining (fig. 4, E). In het huidige stratennet zijn de Hoge Vesten (fig. 2, 23) nog het duidelijkste litteken van die kunstmatige aftakking. Wanneer de oostelijke Denderarm gestoken werd — tijdens één van bovenvermelde fasen of later — is niet geweten.

⁴⁰ J. DHONDT, *Geschiedkundige Opstellen. Stedelijke groei in het Scheldegebied en bij de Zee*, Antwerpen, 1963, 91.

DATERING

We beschikken over weinig houvast om de diverse stadia in de stadsgroei van Aalst te dateren. Gelukkig biedt de bouwtijd van het schepenhuis ons een chronologisch steunpunt. De oprichting van dit gebouw wordt in het eerste kwart van de XIIIde eeuw geplaatst⁽⁴¹⁾. Het schepenhuis bevindt zich binnen de tweede stadsuitleg. Daar een dergelijk gebouw allicht op beschermd terrein zal opgetrokken

Fig. 4. Natekening van de stadsplattegrond van J. Deventer (1540-1575), met aanduiding van de diverse omwallingsfasen (A-E).

⁴¹ F. COURTEAUX, Bij de restauratie van het Aalsterse „Schepenhuis”. Zijn plaats in de evolutie van de Vlaamse monumentenbouw, *Het Land van Aalst* XXXIV, 1982, 235, 242-244.

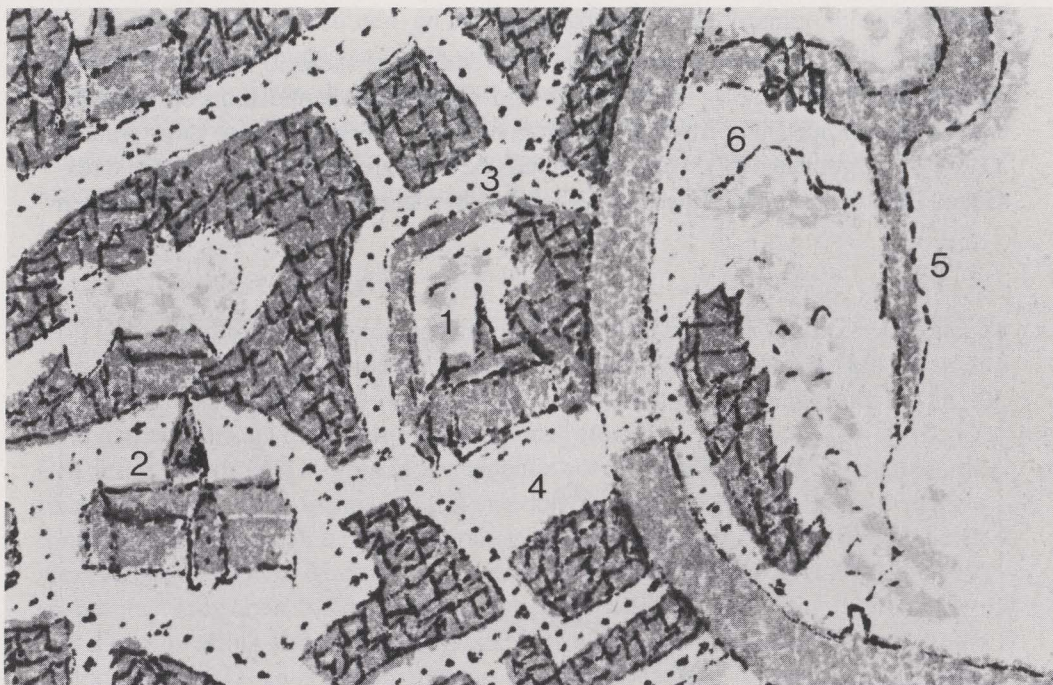

Fig. 5. Uittreksel uit de stadsplattegrond van J. Deventer (1540-1575).

zijn, mogen we aannemen dat de omwalling van die stadsvergroting ten laatste in het eerste kwart van de XIIIde eeuw tot stand kwam. Dus moet Aalst rond die periode haar grootste omvang, op de linkeroever van de Dender, zeker reeds bereikt hebben.

Nu zijn de XIde en XIIde eeuw inderdaad van primordiaal belang geweest voor de stadsgeschiedenis van Aalst. Enige feiten. In 1050 wordt het gebied tussen Schelde en Dender bij het graafschap Vlaanderen gevoegd; een belangrijke gebeurtenis voor Aalst, want vanaf dan komt de plaats in het grensgebied van Vlaanderen te liggen en evolueert ze tot het politieke centrum van het stuk Rijks-Vlaanderen dat later het Land van Aalst genoemd wordt⁽⁴²⁾. Een economisch belangrijke factor voor het betrokken gebied is de landweg Brugge-Keulen, waarvan de oudste vermelding tot het einde van de XIde eeuw teruggaat⁽⁴³⁾. Aalst

⁴² J. VAN OVERSTRAETEN, *Het Land van Aalst, Het Land van Aalst I*, 1949, 1-6. — A.C.F. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070, Alg. Gesch. Nederl.* 1, 1981, 376-377.

⁴³ P. BONENFANT, *L'origine des villes brabançonnnes et la « route » de Bruges à Cologne, Rev. belge Philol. Hist.* 31, 1953, 410-414.

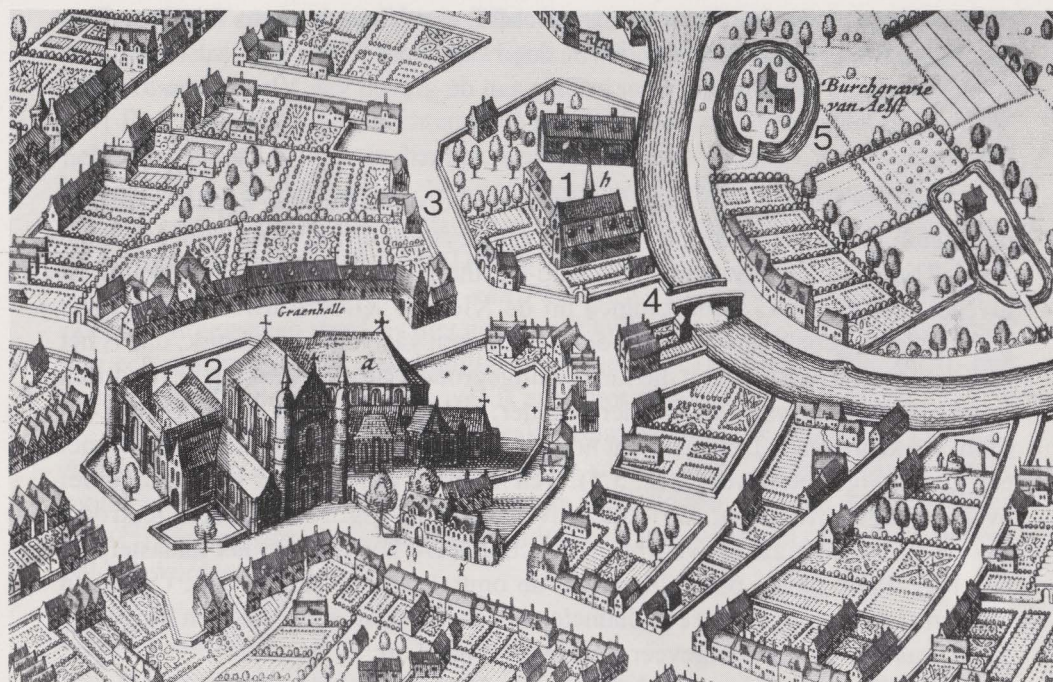

Fig. 6. Uittreksel uit het stadsplan van A. Sanderus (ca. 1644).

ligt langs die internationale handelsverbinding, wat de opgang van de stad uiteraard sterk zal beïnvloed hebben. En ten slotte is er nog het juridische feit dat Aalst vermoedelijk rond 1160 een stadskeure verleend krijgt⁽⁴⁴⁾.

Omwille van de historische context en de datering geboden door het schepenhuis mag gesteld dat de topografische groei van Aalst hoofdzakelijk in de XIde en XIIde eeuw plaatsgreep. Het is evenwel niet mogelijk de verschillende ontwikkelingsfasen zelf nader chronologisch te omschrijven.

5. Het burchtgebied van de heren van Aalst

Bepalend voor de woonagglomeratie rond het *Zelhof* zijn uiteraard de heren van Aalst. Ze stammen af van Boudewijn, die in 962 voogd van de Sint-Pietersabdij te Gent was en als *vir illuster* tot de Xde-eeuwse *nobilitas* behoorde⁽⁴⁵⁾. De eerste die zich *de Alost* noemde, was Boudewijn I (1046-1082)⁽⁴⁶⁾. Als *Pares* zijn

⁴⁴ F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, I, 160-163.

⁴⁵ E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, I, 83; II, 3.

⁴⁶ *IBID.*, II, 4, 6.

de heren van Aalst tot de voornaamste adel van Vlaanderen te rekenen. Hun heerlijkheid was een graafschap. Bij de dood van Diederik (1166), laatste heer van Aalst, kwam de heerlijkheid door erfenis aan de graven van Vlaanderen toe⁽⁴⁷⁾.

DE MOTTE

Wanneer het huis van Aalst het domeingoed van Lobbes in handen kreeg, is ongekend. Feit is dat na de „overname” van de *villa Alost* het *Zelhof* niet verlaten werd. Tijdens de opgravingen in het Oud-Gasthuis sneden we immers bewoningsniveaus aan met o.a. archaeologica uit de XIde en XIIde eeuw. Bleef het site gedurende de gehele bewindsperiode van de heren van Aalst in gebruik, dan is het toch niet tot het *castrum* van die familie uitgegroeid. Hun versterking bevond zich in de binnenbocht van een Dendermeander, pal tegenover het oude domeincentrum. De kaart van J. Deventer laat nog zien hoe die meander aan de landzijde met een gracht afgesloten werd (fig. 5,5). Ten noorden van het door water omgorde, ovaalvormige terrein staat een motteheuvel afgebeeld (fig. 5,6). Het resterend deel van de versterking zal als voorhof gefunctionneerd hebben. Op het kadasterplan van P.C. Popp geven perceelsgrenzen de omtrek van de sterkte aan. Op grond hiervan zou de motte zowat een diameter van ca. 55-60 m gehad hebben (fig. 3, II, 5) en was het voorhof ongeveer 63 a groot (fig. 3, II, 6).

Voordat het land tussen Schelde en Dender, in het midden van de XIde eeuw, bij het graafschap Vlaanderen gevoegd werd, hadden leden van het huis van Aalst, als voogden van de Gentse Sint-Pietersabdij, een eigen versterking te Aalst uitgebouwd⁽⁴⁸⁾. Recentelijk onderzoek in ons land wijst uit dat motten hier in 't algemeen maar vanaf het laatste kwart van de XIde eeuw voorkomen⁽⁴⁹⁾. Gebruikte men dan voordien het omgrachte site van het *Zelhof* of wordt de motte op de rechteroever van de Dender door een ouder defensiewerk voorafgegaan, zijn vragen waarop we het antwoord schuldig blijven.

Het *castrum* van de heren van Aalst komt ter sprake in het dagboek dat Galbert van Brugge schreef over de moord op Karel de Goede. Het gaat om de eindfase in de strijd tussen Diederik van de Elzas en Willem Clito. Die laatste belegerde in 1128 Aalst, plaats waar Diederik van de Elzas zich bij Iwein van Aalst had teruggetrokken. Tijdens die belegering werd Willem Clito bij het *castrum Alst*

⁴⁷ *IBID.*, I, 176.

⁴⁸ A. VERHULST, Die gräfliche Burgenverfassung in Flandern im Hochmittelalter, *Vorträge und Forschungen des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte. Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*, Sigmaringen, 1976, 274, fig. 1.

⁴⁹ J. DE MEULEMEESTER., Castrale motten in België, in *Miscellanea Archaeologica in honorem H. Roosens, Arch. Belg.*, 255, 1983.

gedood⁽⁵⁰⁾. Vermits motten in de XIIde eeuw courant voorkomen, is dit *castrum Alst* waarschijnlijk wel te vereenzelvigen met het tegenover het *Zelhof* gelegen mottekasteel.

De versterking op de rechteroever van de Dender zal ook, nadat de heerlijkheid van Aalst in 1166 in handen van de Vlaamse graaf is overgegaan, een belangrijke rol blijven spelen. Het Aalsterse burchtgebied wordt immers de zetel van een grafelijke leenbank, zodat het site uitgroeit tot een nieuw grafelijk centrum in het gebied tussen Schelde en Dender⁽⁵¹⁾.

Het tijdstip waarop de *Berg van Plaisance*, zoals men de motte placht te noemen, afgegraven werd, is niet geweten. Op de gravure van A. Sanderus komt nog een gracht voor, die een hoofdgebouw met annexe omgeeft (fig. 6, 5). Een speciale aanduiding van een heuvel is er echter niet.

Thans is het terrein volledig in beslag genomen door de gebouwen van G.R. Amylum (fig. 2, E). Toen men in het begin van de jaren '70 op de plaats van de motte werken uitvoerde, zou men op de funderingen van een toren gestoten zijn⁽⁵²⁾. Spijtig genoeg is aan deze vondst geen archeologisch onderzoek gekoppeld geworden.

CAPELLA NOSTRA

Beschikten de heren van Aalst over een eigen burchtkapel? Om hierop te kunnen antwoorden, dienen we eerst de problematiek omtrent het *patrocinium* van de oudste parochiekerk nader te beschouwen. Die kerk ligt, zoals reeds hoger vermeld, naast het *Zelhof*. F. De Potter en J. Broeckaert namen aan dat de bidplaats oorspronkelijk aan Onze-Lieve-Vrouw en pas in de XIIIde-XIVde eeuw aan Sint-Martinus toegewijd was. Om te staven dat de kerk niet altijd Sint-Martinus als patroonheilige had, verwezen ze naar een oorkonde van 1232, door A. De Vlamincq aangehaald en waarin een *Simon capellanus beate Marie* vermeld wordt. Aangezien het voor Aalst de eerste keer is dat een kerk met name genoemd wordt en Simon vlg. F. De Potter en J. Broeckaert slechts de bedienaar van de parochiekerk kon geweest zijn, meenden ze dat Onze-Lieve-Vrouw de oudste patroonheilige van de bidplaats was⁽⁵³⁾. Deze interpretatie werd algemeen aangenomen.

Tegen de gang van zaken, voorgesteld door F. De Potter en J. Broeckaert, is

⁵⁰ GALBERT DE BRUGES, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre*, uitg. H. PIRENNE, Parijs, 1891, 171.

⁵¹ A.C.F. KOCH, Het Land tussen Schelde en Dender voor de inlijving bij Vlaanderen (met een opmerking over het ontstaan van Oudenaarde), *Hand. Geschied- en Oudheidk. Kring van Oudenaarde*, 1956, 57.

⁵² Wij danken J. De Meulemeester voor deze mededeling.

⁵³ A. DE VLAMINCK, Cartulaire de l'abbaye de Zwijveke-lez-Termonde, *Cercle archéol. de la ville et l'ancien pays de Termonde, Public. extraord.* I, Gent, 1869, 25-26, n° XXVI— F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, III, 167-168.

echter ernstig bezwaar in te brengen, omdat het *Sint-Martinuspatrocinium* in de vroege middeleeuwen thuishoort, terwijl het Onze-Lieve-Vrouwvocal eerder naar een latere periode verwijst⁽⁵⁴⁾. De bidplaats bevindt zich in de onmiddellijke omgeving van een Karolingische *curtis*, zodat men zou verwachten dat de kerk van bij haar stichting Sint-Martinus als patroonheilige had.

Wat het „patroonheilige-vraagstuk” kan helpen oplossen, is natuurlijk de identificatie van kapelaan Simon. Welnu, op het ogenblik dat Simon in de bronnen opduikt⁽⁵⁵⁾, bestond er naast de parochiekerk ook nog een kapel die de graven van Vlaanderen toebehoorde. In een oorkonde van 1241 schonken de graven Thomas van Savoye en Johanna van Constantinopel hun kapelanij aan het nieuwe hospitaal dat rond die periode binnen de muren van Aalst gesticht werd. Ze deden hierbij afstand van *totam aream nostram in qua sita fuit capella nostra apud Alost, que dicitur Zelhof*. De kapel ligt dus binnen het site van het *Zelhof*, dat na de dood van Diederik van Aalst, grafelijk bezit was geworden. Er wordt ook gestipuleerd dat wanneer de graven Aalst bezochten, de kapelaan van het hospitaal hen dezelfde diensten moest betonen als de *alii capellani de nostris aliis capellis et villis* ⁽⁵⁶⁾. De schenkingsacte laat bijgevolg geen enkele twijfel bestaan over de aanwezigheid van een grafelijke kapel in de zone waar eertijds de *curtis* stond en nu een hospitaal gebouwd werd (fig. 3, II, 7). Van die bidplaats is uit latere bronnen geweten dat ze aan Onze-Lieve-Vrouw toegewijd was! Meteen wordt duidelijk dat men met de *Simon capellanus beate Marie* de bedienaar van de grafelijke kapel bedoelde en niet die van de parochiekerk. Vermits de argumentatie van F. De Potter en J. Broeckaert hiermee vervalt en het Onze-Lieve-Vrouwvocal klaarblijkelijk op de grafelijke kapel slaat, mogen we derhalve stellen dat de Aalsterse parochiekerk geen dubbel patrocinium heeft en van bij haar stichting Sint-Martinus als patroonheilige had.

In de XIIIde eeuw bestonden er te Aalst dus twee bedehuizen: een parochiale Sint-Martinuskerk en een grafelijke Onze-Lieve-Vrouwkapel. Om weer aan te knopen bij het beginpunt, kan de vraag gesteld of die grafelijke kapel niet teruggaat tot de burchtkapel van de heren van Aalst? De ligging van de *capella* binnen de zone van het oude domeincentrum en vlak tegenover de burcht van de heren van Aalst, alsmede het feit dat heel wat castrale kerken aan Onze-Lieve-Vrouw toegewijd zijn⁽⁵⁷⁾, lijken ons wel argumenten voor een positief antwoord.

In verband met de Onze-Lieve-Vrouwkapel is er nog een probleem. J.B. Gramaye haalt een oorkonde van 870 aan waarin een *ecclesiam in honorem D.*

⁵⁴ Dit argument werd reeds naar voor gebracht door G. BERINGS, *o.c.*, 90-91.

⁵⁵ Dezelfde Simon komt ook voor in een oorkonde van 1236, waarin het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal één bunder land te Moorsel toegewezen kreeg. Cf. F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, III, 62-63.

⁵⁶ *IBID.*, 63-64.

⁵⁷ G. BERINGS, Waar stierf de Heilige Hubertus, *De Horen* 9, 1982, 222.

Virginis juxta castrum Hlost door Rodolf, tweede zoon van de Vlaamse graaf Boudewijn I, zou geschonken zijn aan het kapittel van Kamerijk⁽⁵⁸⁾. Op grond van die tekst wordt soms beweerd dat er in de IXde eeuw te Aalst een versterking bestond en het Kamerijkse kapittel er toen ter plaatse rechten had. Toch twijfelden reeds F. De Potter en J. Broeckaert aan de echtheid van de oorkonde omdat Rodolf in 870 te jong was — Boudewijn I huwde in 863 — om de kerk te kunnen wegschenken⁽⁵⁹⁾. Vlg. G. Berings pleit niet alleen de ouderdom van de schenker voor een vervalsing, maar eveneens de algemene inhoud van de zgn. oorkonde, die trouwens nergens meer terug te vinden is. Waarom deze vervalsing? G. Berings onderzocht de historische context en stelt volgende plausibele verklaring voor. In 1183 schonk bisschop Rogier van Kamerijk aan het kapittel aldaar de parochiekerk van Aalst⁽⁶⁰⁾. Dit past in het kader van de Gregoriaanse hervormingen waarbij een lekebezitter zijn rechten afstond aan een kerkelijke instelling, via zijn bisschop. Hieruit moet dan waarschijnlijk een discussie ontstaan zijn omtrent de rechten van de Onze-Lieve-Vrouwkapel. Vermoedelijk is het tijdens deze betwisting geweest dat de vervalste oorkonde tot stand kwam. Met het stuk dat van ca. 1183 of later kan dateren, wilden de kanunnikken allicht hun rechten over de Onze-Lieve-Vrouwkapel zelf bekrachtigen. Zoals uit de XIVde-eeuwse pouillé blijkt, zal de Kamerijkse kerk er later inderdaad in slagen die rechten te verwerven⁽⁶¹⁾.

6. De laat-middeleeuwse stadsomwalling en haar bastionering

Van de omheining waarbinnen de Grote Markt lag en waarmee ook het terrein tussen de twee Denderarmen beschermd werd, weten we dat die in de XVIde eeuw volledig in steen opgetrokken was. Op het plan van J. Deventer (1540-1575) staat ze immers getekend als een gekanteelde muur met uitspringende muurtorens en poortgebouwen die de stadsuitgangen versterkten. Dit is niet van bij de aanleg zo geweest. Een document uit 1338 deelt mee dat slechts de helft van de omwalling voorzien was van een ringmuur. De andere helft bestond waarschijnlijk volledig of ten dele uit een aarden wal⁽⁶²⁾. Een stuk van de niet-stenen omheining bevond zich langs de Dender: een stadsrekening van 1447 meldt dat de stad langs de Dender „zeere cranc was, mids datse dair niet ghemeurt en es”. Daar de Dender bovendien verzandde, besloot men de rivier uit te baggeren en de slibklei langs de

⁵⁸ J.B. GRAMAYE, *Antiquitates illustrissimi comitatus Flandriae*, Leuven, Brussel, 1708, 33.

⁵⁹ F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, I, 82-83.

⁶⁰ *Id.*, *o.c.*, III, 167.

⁶¹ A. LONGNON, *Les pouillés de la province de Reims, Recueil des Historiens de la France* VI, Parijs, 1908, 356.

⁶² J. VAN CLEEMPUT, De oostelijke Limes van het graafschap Vlaanderen in 1338. Met een excursie over het toponiem Kattestraat te Aalst, *Het Land van Aalst* VIII, 1956, 236-237.

Fig. 7. Stadsplattegrond van Aalst, door G. Braun en F. Hoogenbergh (1588).

stadszijde tot een berm op te werpen, berm die verder als verdedigingsselement dienst deed⁽⁶³⁾.

De woelingen van de Tachtigjarige oorlog spaarden ook Aalst niet. In 1576 werd de stad door muitende Spaanse soldaten gedurende meer dan drie maanden bezet⁽⁶⁴⁾. Na die desastreuze ervaring werden de versterkingen gemoderniseerd en aangepast aan de normen opgelegd door de verbetering van de artillerie. De werken grepen plaats in 1578⁽⁶⁵⁾. Wat er toen veranderde, is goed te volgen op de stadsplattegrond van G. Braun en F. Hoogenbergh (1588) (fig. 7). We stellen vast dat de middeleeuwse ringmuur met een aarden wal versterkt werd, waarbij diverse terrassen uitgebouwd zijn voor de opstelling van kanonnen. Verscheidene torens werden gedeeltelijk gesloopt en opgevuld, terwijl bij andere de naar de stad gerichte flank afgebroken is en tegen de rechtstaande helft grond aangesmeten

⁶³ Id., Interessante voorbeelden van „karweien” in het 15e eeuwse Aalst, *Het Land van Aalst* II, 1950, 101.

⁶⁴ F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, IV, 45-49.

⁶⁵ Id., *o.c.*, I, 92-93.

werd. De verandering van het verdedigingssysteem betrof niet alleen de ombouw en versteviging van de bestaande omheiningmuur, maar ook het aanleggen van vooruitspringende vestigingswerken (fig. 3, III, F). De bastions die men opwierp, dienden hoofdzakelijk ter bescherming van de stadspoorten. Zoals de kaart van A. Sanderus aangeeft, zijn ze in een latere fase gedeeltelijk vervangen of voorafgegaan door ravelijnen en lunettes.

De laatste maal dat de stadversterkingen voor de verdediging van Aalst instonden, gebeurde in 1667. Aalst werd toen door de Fransen belegerd. De vestingswerken weerstonden niet en maarschalk Turenne nam de stad in. Op zijn bevel begon men met de ontmanteling van de muren. In 1841 zouden de laatste vesten afgevoerd worden⁽⁶⁶⁾.

7. Besluit

Dat de plaats waar Aalst tot ontwikkeling kwam, reeds vanaf de prehistorische tijden de aandacht trok, bewijzen de Epipaleolithische silexvoorwerpen op het site van het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal. Enkele vondsten en de nabijheid van een eventuele wegovergang over de Dender laten vermoeden dat de plek misschien ook in de Romeinse tijd niet onberoerd is gelaten. Een geruststellende zekerheid over de occupatie van de lokaliteit krijgen we pas met de opname van de *villa Alost(a)* in de IXde-eeuwse inventarislijsten van de abdij van Lobbes. Door een gelukkige omstandigheid — de vermelding van het toponiem *Zelhof* in een oorkonde uit 1241 — is het vronnhof van dit klassiek, tweeledig domein te situeren op de linkeroever van de Dender. In de onmiddellijke omgeving van dit *Zelhof* lokaliseren we het domeinkerkje dat aan Sint-Martinus toegewijd was.

De *curtis*, die door een omgrachting weerbaar gemaakt werd, is in de Aalsterse stadsgroei van fundamenteel belang. Grafische documenten tonen immers aan dat Aalst zich juist vanuit dat vronnhof ontwikkeld heeft. De nauwe betrokkenheid met het domeincentrum is uit de historische topografie duidelijk af te leiden. Zo omringt de oudste nederzetting de villakerk en het vronnhof, terwijl de Vismarkt wijst op een bevoorrading in levensmiddelen, vlak naast het *Zelhof*. De domaniale oorsprong van de stad kan dan ook moeilijk ontkend worden⁽⁶⁷⁾.

De aanwas van de nederzetting rondom de versterkte *curtis* greep hoofdzakelijk in de XIde en XIIde eeuw plaats, en is in twee golven te volgen. Telkens worden de contouren afgelijnd door elkaar omsluitende omwallingen, die bij de Dender aanleunen. Die spontane aangroei ligt geprent in het stratenverloop. De vroegere interpretatie als zou de plattegrond van Aalst bestaan uit een radicaalconcentrisch stratenpatroon rondom de Grote Markt is bijgevolg onjuist. We menen

⁶⁶ *IBID.*, 102-103.

⁶⁷ Over de invloed van domeincentra op de stadsontwikkeling cf. R. VAN UYTVEN, *o.c.*, 195.

voldoende te hebben aangetoond dat het grondplan slechts getuigt van de genetische groei van de stad en dat de Grote Markt niet te zien is als hét centrale punt van waaruit het stratennet gedetermineerd werd.

De stedelijke nederzetting situeert zich vooral langs de linkeroever van de Dender. Ook op de andere oever werd een stuk terrein ingepalmd, maar wanneer die stadsuitleg gebeurde, is niet geweten. De totale oppervlakte van de middeleeuwse stad moet zowat 50 ha bedragen hebben. Zoals XVIde-XVIIde-eeuwse stadsplannen aantonen, volstond dat terrein als woongebied meer dan ruimschoots. Het is ten andere maar vanaf de XIXde eeuw dat de stad zich buiten de afbakening van de laat-middeleeuwse omwalling zal gaan uitstrekken.

Het *castrum* van de heren van Aalst is, aan de overzijde van de stadskern, ingeplant binnen een meanderbocht van de Dender. Een gracht schermt het site aan de landzijde af. Op de stadsplattegrond van J. Deventer is de versterking als een motte afgebeeld. Deze castrale zone vertoont een opmerkelijke gelijkenis met het burchtgebied van die andere Denderstad, Ninove. Ook daar werd door de plaatselijke heren, op de rechteroever van de rivier en aan de overkant van de stad, een mottekasteel gebouwd⁽⁶⁸⁾. Merken we tevens op dat het stedelijk woongebied van Ninove, net als dat van Aalst, omsloten werd met een gracht en wal, die op de Dender uitgaven.

Het middeleeuwse Aalst kan omschreven worden als een handelsstad, een bestuurlijk centrum en een militair steunpunt in de oostgrensverdediging van het graafschap Vlaanderen⁽⁶⁹⁾. De belangrijkheid van de handelsfunctie moge blijken uit de ligging van de stad aan de kruising van de Dender — de voornaamste verkeersroute vanuit Henegouwen — en de landweg Brugge-Keulen, uit de aanwezigheid *intra muros* van een haven, uit het slaan van munt⁽⁷⁰⁾ en het heffen van tol⁽⁷¹⁾. Als bestuurscentrum had de stad zeker haar zeg. Zij was immers de hoofdplaats van het Land van Aalst, de heren van Aalst hadden er hun verblijfplaats, na de dood van Diederik van Aalst vestigden de graven van Vlaanderen er een grafelijke leenbank, terwijl zij in het stedelijk bestuur door een poortbaljuw vertegenwoordigd waren⁽⁷²⁾.

Rest nog de militaire betekenis van de stad. Sedert 1050 kwam Aalst in de politieke grenszone van Rijks-Vlaanderen te liggen. De oprichting van een motte

⁶⁸ H. VANGASSEN, *Geschiedenis van Ninove*, I, Ninove, 1948, 95-106.

⁶⁹ Voor de kriteriabepaling van stedelijke functies cf. W.A. VAN ES, J.M. POLDERMANS, H. SARFATY en J. SPARREBOOM, *Het bodemarchief bedreigd. Archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort/'s-Gravenhage, 1982, 24-25.

⁷⁰ De oudst gekende munten uit het atelier te Aalst werden vermoedelijk op het einde van de XIIde eeuw geslagen cf. J. GHYSSENS, *Les petits deniers de Flandre des XIIe et XIIIe siècles*, *Cercle d'étud. numism. Trav.* 5, 1971, 91-92. — R. VAN UYTVEN, *o.c.*, 192.

⁷¹ F. DE POTTER en J. BROECKAERT, *o.c.*, I, 369-371.

⁷² *IBID.*, 186-187.

en de diverse omwallingsfasen van de stedelijke nederzetting zijn aan die strategische positie allicht niet vreemd. Motten zijn in de Dendervallei geen zeldzaam verschijnsel, integendeel! Reeds eerder opperden we de vraag of het regelmatig voorkomen van mottekastelen in het Dendergebied niet in verband staat met het feit dat juist daar de oostgrens van Vlaanderen ligt⁽⁷³⁾. Dat er langs die grens een georganiseerde verdediging bestond, blijkt uit het feit dat de heren van Aalst, Dendermonde en Boelare tot de *Pairs* van Vlaanderen behoorden. Als *Pares* stonden ze met hun burchten in voor de bescherming van het graafschap⁽⁷⁴⁾. Een ander bewijs voor het limeskarakter van die grens is het grafelijk commissieverlag uit 1338 waarin rapport wordt uitgebracht over de versterkingstoestand van de steden Geraardsbergen, Aalst en Dendermonde, alsmede van de kastelen te Schendelbeke en te Bornem. Deze enquête gebeurde bij het uitbreken van de Honderdjarige oorlog en is in verband te brengen met het paraat maken van de verdediging langs de oostgrens van het graafschap⁽⁷⁵⁾.

De onrust van de Tachtigjarige oorlog verklaart waarom Aalst ook in de post-middeleeuwse periode haar stadsomwallingen niet verwaarloosd heeft. Men paste de bestaande ringmuur aan de normen van de tijd aan, terwijl vooruitspringende vestingswerken werden aangelegd. Tot een volledig gebastioneerde verdedigingsgordel is men echter nooit gekomen. De inname van de stad door maarschalk Turenne in 1667 bezegelde definitief het lot van de Aalsterse vestingswallen, die vanaf toen geleidelijk afgevoerd werden. Met het slechten van de versterkingswerken verloor Aalst haar besloten karakter en kon ze langzamerhand naar een open stad evolueren.

⁷³ D. CALLEBAUT, *Het Hof te Eksel te Moorsel*, Arch. Belg. 220, 1979, 32-34.

⁷⁴ E. WARLOP, o.c., 160-161.

⁷⁵ J. VAN CLEEMPUT, De oostelijke Limes van het graafschap Vlaanderen in 1338. Met een excursie over het toponiem Kattestraat te Aalst, *Het Land van Aalst VIII*, 1956, 231-235.